

The Five Famines in Muzaffarids Era; Causes and Consequences

Jamshid Noroozi*

Mozhgan Sadeghifard**

Abstract

The period of time between collapse of Ilkhānids and the rise of Timūrid is called interregnum. Lack of a central government and the rise of several local dynasties had adverse outcomes for Iran and its people. Such chaotic political situation and tendency of local dynasties for consolidation of their power and development of their territory made people tolerate war, massacre, plunder, destruction, famine, and starvation during those turbulent decades. Southern and central regions of Iran being under the rule of Muzaffarids (718-795/1318-1336) experienced five famines. This descriptive-analytical study has been done relying on library resources especially local histories. It aimed at answering the following question: why did such famines happen? And what were their outcomes? The findings show that some natural causes including drought or heavy rainfalls and some unnatural or human causes such as continuous wars and military campaigns, laying prolonged siege to cities, incompetent rulers and their irresponsibility were some of main causes for occurrence of five famines in geographical scope of Muzaffarids government. Weakening people's livelihood, population downgrade, increase in morality, immigration, poverty, and starvation, malnutrition, and moral degradation were some of consequences of these famines.

Keywords: Drought, Famine, Immigration, Muzaffarid, Starvation, War.

* Associate Professor of Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), J.noroozi@alzahra.ac.ir

** PhD in Iranian History Islamic Period, Payam Noor University, Tehran, Iran,
Mozhgan.sadeghifard@yahoo.com

Date received: 11/03/2024, Date of acceptance: 12/05/2025

Intruduction

An extreme scarcity of food, agricultural products, and crops that is called famine has happened in Iran many times. People during Interregnum, the period of time after collapse of Ilkhanate dynasty (653-736/1255-1313) when there was not a dominant central government and several local governments ruled on Iran, experienced a famine. Riot, dispute, massacre, destruction, and plunder were the frequent words are used by historians about local governments such as the Jalāyirid, Al-e *čōbān* in Iraq and Azerbāijan, Āl-e Kart and Sarbedārs in Khorāsān and Injūs and Muzaffarids in southern and central regions of Iran. The current study focusing on one of the above-mentioned local governments that is Muzaffarids, aims at finding out the causes and consequences of several famines in the territory of Muzaffarids. It is supposed that sociopolitical conditions, occurrence of prolonged wars, manner of Muzaffarids governance and climatic conditions of southern and central regions of Iran had been effective factors of famines. It also seems that population decline, increase of morality, immigration, poverty, and malnutrition have been some of consequences.

Materials and Methods

This descriptive-analytical study has been done relying on library resources especially local histories.

Discussion and Result

Done studied on famine in Iran indicate that there is not a comprehensive study on famine during Muzaffarids era. However, in some studies some aspects have been hinted briefly. In *Famine in Iran* by Ahmad Ketābi (2005) time and place of two famines are referred to without a detailed explanation. In the introduction of (*The history of Kermān*) by Vaziri Kermāni, BāstāniPārizī (1973) refers to famine in Kermān during Muzaffarids dynasty. But In The 8th century AH, Southern and central regions of Iran being under the rule of Muzaffarids (718-795/1318-1336) experienced five famines. Not existing a central government, existing several local dynasties, political and social instability were some of outstanding features of that period of time. Such a condition made Iran especially Muzaffarids reign experience many disasters such as famine and disorderliness. Frequent wars, long-term sieges, climatic condition, natural disasters whether as drought or heavy rainfalls, blockage of roads were some of effective natural and human causes of five famines happened during Muzaffarids reign. And finally, Weakening people's livelihood, population downgrade, increase in

morality, immigration, poverty, and starvation, malnutrition, and moral degradation were some of consequences of these famines.

Conclusion

Frequent wars, long-term sieges, climatic condition, natural disasters whether as drought or heavy rainfalls, blockage of roads were some of effective natural and human causes of five famines happened during Muzaffarids reign. Among effective social and political factors that cause famine, wars, and siege of cities have a significant role. Besides their direct effect on occurrence or intensification of famine they cause political instability, poverty, and decadence of moral values. Furthermore, incompetent Muzaffarid rulers, the nature of policies and taken measure, and lack of appropriate reactions to famines have made difficulties intensify. Instead of taking appropriate measures to reduce damages of famine on people's mind and body, they not only pay no heed but they worsened the situation. Imprudent rulers caused demoralization and disappointment among people. Not importing enough crops into cities, high cost of foods, and hunger were some of immediate consequences of these famines. Population degradation was another consequence that happened due to people's death or migration. Those who migrated never returned their homes. Some died during migration, those who reached their destination healthy suffered mental damages. Accordingly, bad moral and behavioral values and social deviance became prevalent that have been reflected in poems by famous poets lived in interregnum era.

Bibliography

- al-Kāteb, Ahmed ibn Hussein (1978), *Tārikh-e Jadīd-e Yazd*, Iraj Afshar (ed.), Tehran: Amīr Kābīr, [in Persian].
- Ayati, Abdolhossein (1938), *History of Yazd*, Yazd: Golbahar Yazd, [in Persian].
- Esfezāri, Moin al-Din (1960), *Rowzātal-Jannāt fi Awsāf Madinat al-Herāt*, Mohammad Kazem Imam (ed.), Tehran: University of Tehran, [in Persian].
- Fasā'ī, Mīrzā Hasan (1988), *Fārs-nāma-ye nāserī*, Mansour Rostgar Fasaee (corrected), vol. 2, Tehran: Amir Kabir, [in Persian].
- Feiz Qomi (2008), *Qom in Ghahti Bozorg*, John Grani and Mansour sefatGol (Introduction), Qom: Ketabkhaneh Marashi Najafi, [in Persian].
- Hāfez (2006), *Divan Hāfez*, Noskheyeh-i Mohammad Qazvīnī and Qasim Ghani, Tehran: Ali, [in Persian].
- Hāfez-e Abrū (1996), *Joḡrāfiā-ye Hāfez-e Abrū*, Sadegh Sajjadi (introduction, correction, and research), vol. 2, Tehran: The Written Heritage Publishing House, [in Persian].

- Hāfez-e Abrū (2010), *Zobdat al-tawārik*, Haj Seyyed Javadi (revised), vol. 1, Tehran: Ministry of Culture Publications, [in Persian].
- Ibn Arabshah (1977), *The Amazing Life of Timūr*, Mohammad Ali Nejati (trans.), Tehran: Bongahe Tarjomeh va Nashr-e Ketab, [in Persian].
- Ketabi, A. (2004), *Famines of Iran*, Tehran: Daftar-e pazhohesh-hay-e-farhangi, [in Persian].
- Ketabi, A. (2011), *Introduction to the study of the social causes of famines in Iran; The case study of the general and great famine of 1288 AH/ 1249 AH*, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies, [in Persian].
- Khāndamīr, Ghiyāth al-Dīn (1954), *Habib al-Sīrft Akhbār al-Afād al-Bashar*, Mohammad Dabir Siyaghi (ed.), vol. 3, Tehran: Khayyam, [in Persian].
- Khodadad, Mohsen, Manzoor Ajdad, and Mohammad Hossein (2009), “Social Consequences of the Famines of the Nasrid Era”, *Scientific-Research Quarterly of Islamic and Iranian History of Al-Zahra University*, vol. 20, no. 77, 21-43, [in Persian].
- Kolaiyan, D. A. (2004), “Famine Society and Sociology of Famine”, *Journal of Political-Economic Information*, no. 201-202, 181-182, [in Persian].
- Kotbi, Mahmoud (1985), *Tārikh-Āl-Muzaffar*, Abdul Hossein Navaei (ed.), Tehran: Amīr Kābūr, [in Persian].
- Limbert, John, (2008), *Shiraz in the Age of Hafez*, Hodayun Sanetizadeh (trans.), Shiraz: Daneshnameh Fars, [in Persian].
- Maqdesī, Abū‘ Abdallāh Moḥammad (1982), *Aḥsan al-taqāsīm*, Alinqi Manzavi (trans.), vol. 2, Tehran: Molafan va Motarjeman Iran, [in Persian].
- Mirkhand, Muhammad Ibn Seyyed Burhan-al-Dīn (1960), *Roza-al-Safā fī Sīrat-al-anbiyā*, vol. 4, Tehran: Khayyam [in Persian].
- Moalem Yazdi (1947), *Mavahib-e-Elahi*, Saeed Nafisi (introduction), Tehran: Iqbal, [in Persian].
- Mostowfi Bafqī, Mohammad Mofid (2006), *ame'e-ye Mo'feedi*, Iraj Afshar (ed.), vol. 1, Tehran: Asatir, [in Persian].
- Nabaei, Abolfazl Nabai (1996), *Iran's political and social situation in the 8th century AH*, Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad, [in Persian].
- Nategh, Homa (1979), “The scourge of cholera and the calamity of governance”, *acollection of historical research articles*, Tehran: Nash-e- Gostareh, [in Persian].
- Noroozi, Jamshid and Mozghan Sadeghi Fard (2019), “Investigation of the effects of war on the social life of people in the area of Al-Muzaffar territory”, *historical studies of war*, vol. 4, no. 4, 47-70, [in Persian].
- Noroozi, Jamshid and Mozghan Sadeghi Fard (2022), “The Importance of the Book of Mavahib-e-Elahi for the Social History of Al Muzaffar”, *History of Iran after Islam*, vol. 13, no. 33, 129-153, [in Persian].
- Obaid Zakānī (1964), *Kliyat-e-Obaid-e-Zakānī*, Abbas Iqbal (revised), Tehran: Zovar, [in Persian].
- Samarqandī, Kamāl-al-Dīn (1993), *Matla' al-Sa'dain wa Majma' al-Bahrain*, Navai (ed.), vol. 1, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies, [in Persian].
- Shāmi, Nizam al-Dīn (1984), *Zafarnāme*, Panahi Semnani (introduction), Tehran: Bammad, 6-166, [in Persian].

341 Abstract

Toinbin, Erasures (1998), “The Great Irish Famine”, *LRB*, vol. 20, no. 15.

Vazīrī Kermānī (1961), *Tārīkh-e Kermān (Salarīah)*, Bastani Parizi (introduction), Tehran: Farmanfarmaian Family Library, [in Persian].

Yazdī, Ja'far ibn Muhammad ibn Hasan (n.d.), *Tarikh-e Yazd*, no place, [in Persian].

Yazdī, Sharaf al-Dīn Ali (1887), *Zafarnāme*, Maulvi Mohammad Elhadad (ed.), Calcutta: Babts Mission Press, [in Persian].

Yazdī, Tāj-al-Dīn Hasan ibn Shahab (1977), *Jami' al-Tarāikh (Timorians after Timūr)*, Hossein Madrasi Afshari and Iraj Afshar (eds.), Karachi: Research Institute of Central and Western Asian Sciences, [in Persian].

Zarqub Shirazī, Mu'in al-Din (1971), *Shiraznāma*, Tehran: Bonyad-e Farhang Iran, [in Persian].

Zarrinkoub, Abdol-Hosayn (2015), *Az Kuche-ye Rendān*, Tehran: sokhan, [in Persian].

Zendedel, Hasan et al. (1998), *Iran-Gardi Comprehensive Guidance Collection of Yazd Province*, Tehran: Iran-Gardan, [in Persian].

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل و پی‌آمدها

جمشید نوروزی*

مژگان صادقی‌فرد**

چکیده

عصر فترت، یعنی دوره مابین سقوط ایلخانان تا برآمدن تیموریان، به واسطه نبود حکومت مرکزی و پیدایی چندین سلسله محلی، پی‌آمدهای زیان‌باری برای ایران‌زمین و زندگی ایرانیان داشت. تاوان این اوضاع سیاسی آشفته و تکیه سلسله‌های محلی به شمشیر برای تثبیت قدرت و توسعه قلمرو را عمدتاً مردم عادی پرداختند که مجبور بودند جنگ، کشتار، غارت، ویرانی، قحطی، و گرسنگی را در این دهه‌های پر آشوب تحمل کنند. در این شرایط نواحی مرکزی و جنوبی ایران، که تحت حکمرانی آل مظفر (۷۱۸-۷۹۵ ق) قرار داشت، پنج قحطی را از سر گذراند. پرسش اصلی این تحقیق، که با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به‌ویژه تواریخ محلی به‌انجام رسیده، این است که این قحطی‌ها به چه علل پدید آمدند و چه پی‌آمدهایی برجای گذاشتند. یافته‌های این پژوهش گویای آن است که برخی از علل طبیعی چون خشک‌سالی یا بارش سنگین نزولات جوی و برخی علل غیرطبیعی یا انسانی مانند جنگ‌ها و لشکرکشی‌های پیاپی، محاصره مکرر و طولانی شهرها، بی‌کفایتی زمامداران، و فقدان احساس مسئولیت آنان از عوامل عمده پیدایی و بسط و تشدید قحطی‌های پنج‌گانه در گستره جغرافیایی حکومت آل مظفر است. همچنین تضعیف فاحش اسباب معیشت مردم، کاهش جمعیت، تشدید مرگ‌ومیر، مهاجرت، فقر و گرسنگی، سوء تغذیه، و تنزل اخلاق از پی‌آمدهای این قحطی‌ها بوده است.

کلیدواژه‌ها: آل مظفر، جنگ، خشک‌سالی، قحطی، گرسنگی، مهاجرت.

* دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، j.noroozi@alzahra.ac.ir

** دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، mozhgan.sadeghifard@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲

۱. مقدمه

پدیده قحطی، یعنی نایابی مواد غذایی یا کاستی بی حد محصولات کشاورزی و نبود غلات، در تاریخ ایران کم سابقه نیست. یکی از دوره‌هایی که قحطی به کرّ و فر در ایران پرداخت، دوره فترت پس از سقوط سلسله ایلخانی (۶۵۳-۷۳۶ ق) است که در نبود حکومت مرکزی مقتدر و فراگیر چندین حکومت محلی بر مناطق مختلف ایران حکمرانی داشتند. آشوب، نزاع، کشتار، ویرانی، و غارت از پرتکرارترین واژگان مورد استفاده مورخان پیرامون حکومت‌های محلی این دوران هم‌چون آل جلایر و آل چوپان در عراقین و آذربایجان، آل کرت و سر به‌داران در خراسان، و آل اینجو و آل مظفر در نواحی مرکزی و جنوبی ایران است. این مقاله با تمرکز بر یکی از این حکومت‌های محلی این دوران، یعنی آل مظفر، به دنبال پاسخ به این پرسش است که چه دلایلی موجب پیدایی قحطی چندباره در قلمرو این حکومت شده و پی‌آمدهای این قحطی‌های پنج‌گانه شامل چه مواردی است. فرض بر این است که شرایط سیاسی-اجتماعی این دوران، وقوع جنگ‌های مداوم، چگونگی حکمرانی آل مظفر، و ویژگی‌های اقلیمی نواحی مرکزی و جنوبی ایران در پیدایی این قحطی‌ها مؤثر بوده است. هم‌چنین به نظر می‌رسد کاهش جمعیت، تشدید مرگ‌ومیر، مهاجرت، فقر، و سوء تغذیه از پی‌آمدهای این قحطی‌ها بوده است.

۲. پیشینه تحقیق

بررسی پژوهش‌های صورت گرفته درباره قحطی در تاریخ ایران نشان از آن دارد که اثر مستقل و جامعی پیرامون قحطی در عهد آل مظفر به تحریر درنیامده است. با این حال، در برخی پژوهش‌های صورت گرفته اشاراتی اندک به جوانبی از موضوع این مقاله دیده می‌شود. در کتاب *مختصر قحطی‌های ایران* نگاشته احمد کتابی (۱۳۸۴) به مکان و زمان دو قحطی، آن هم بدون شرح تفصیلی، پرداخته شده است. کتاب *شیراز در عصر حافظ* از جان لیمبرت (۱۳۸۷) نیز به یک قحطی به صورت مختصر می‌پردازد. کتب *از کوچه زندان* اثر عبدالحسین زرین‌کوب (۱۳۹۴) و *تاریخ عصر حافظ* از قاسم غنی (۱۳۸۳) به جهت شناخت کلی شرایط زمانه خالی از فایده نیستند. باستانی پاریزی (۱۳۵۲) در مقدمه کتاب *تاریخ کرمان (سالاریه)* از وزیری کرمانی به شکل گذرا از قحطی کرمان در دوره آل مظفر نام می‌برد. افزون‌براین‌ها، در مقاله «بررسی تأثیرات جنگ بر زندگی اجتماعی مردم در گستره قلمرو آل مظفر» از نوروزی و صادقی فرد (۱۳۹۹) به شکل کلی به آثار جنگ و کشتار و ویرانی بر زندگی مردم اشاره شده است. هم‌چنین مقاله «اهمیت کتاب مواهب الهی برای تاریخ اجتماعی آل مظفر» از نوروزی و صادقی فرد

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۴۵

(۱۴۰۱) اشاره‌گذاری به قحطی یزد دارد. مقاله «درآمدی بر بررسی علل اجتماعی قحطی‌ها در ایران؛ موردپژوهی قحطی عام و عظیم ۱۲۸۸ ق / ۱۲۴۹ ش» از کتابی (۱۳۹۰) نیز باوجود دوربودن از مقطع زمانی این پژوهش، راه‌گشای درک علل قحطی‌ها در ایران و شرایط خاص حاکم بر آن است.

۳. دلایل و عوامل پیدایی و تداوم قحطی

فارس، یزد، کرمان، و اصفهان به‌عنوان مهم‌ترین بخش‌های قلمرو آل مظفر درطول تاریخ، بارها دچار قحطی و پی‌آمدهای ناشی از آن شده‌اند. پاره‌ای از آسیب‌های وارده بر این مناطق متأثر از ناسازگاری و قهر طبیعت و پاره‌ای دیگر متأثر از شرایط برساخته‌آدمیان و عملکرد فرمان‌روایان بودند. باتوجه‌به شواهد پراکنده موجود در منابع، در دوره آل مظفر نیز هر لحظه ممکن بود خشک‌سالی یا سیل یا حملات نظامیان و غارت‌گری آن‌ها دروازه‌های این آبادی‌ها را به‌روی قحطی بگشاید.

۱.۳ ناسازگاری طبیعت؛ عامل مهم پیدایی قحطی‌ها

در دوره آل مظفر (۷۱۸-۷۹۵ ق) قهر و ناسازگاری طبیعت، که شامل خشک‌سالی و بارش برف سنگین بود، درکنار عوامل انسانی در بروز و تشدید قحطی‌های پنج‌گانه مؤثر بود (بنگرید به جدول ۱). به‌عنوان نمونه، بررسی چرایی پیدایی و چگونگی تشدید قحطی سال ۷۵۱ ق یزد از ره‌گذر توجه هم‌زمان به قهر طبیعت درکنار عامل انسانی امکان‌پذیر است. در این‌جا ازیک‌سو، می‌دانیم که برودت شدید هوا و نزول برف‌های سنگین و متوالی زمینه بروز قحطی و کم‌یابی ارزاق در یزد را فراهم آورد. ازسوی دیگر، اطلاع داریم که در سال ۷۵۱ ق شیخ ابواسحاق (از حکام آل اینجو) برای هفتمین بار به‌قصد جنگ با امیرمبارزالدین محمد مظفری یزد را محاصره کرد. به‌نوشته کاتب تاریخ سالاریه، این محاصره چهار ماه به‌طول انجامید (وزیری کرمانی ۱۳۵۲: ۳۹۵). شاه‌مظفر فرزند امیرمبارزالدین از قلعه میبد به یزد آمد و جنگ سختی درگرفت. سرانجام به‌دلیل سردی شدید هوا، امیر ابواسحاق مأیوس شد و به شیراز بازگشت (معلم یزدی ۱۳۲۶: ۲۲۰). بااین‌حال، ساکنان یزد، که هنوز از مصائب جنگ نیاسوده بودند، به‌دلیل برودت هوا، بارش پیاپی برف‌ها، و مسدودشدن راه‌های منتهی به یزد و نیامدن غله، گرفتار قحط و غلایی گران شدند (سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۱، ۲۶۵-۲۶۶؛ میرخواند ۱۳۳۹: ج ۴، ۴۸۱). به‌نظر می‌رسد که این قبیل شرایط سخت

معیشتی مرتبط با شرایط اقلیمی و آب‌وهوایی، که زمینه‌ساز قحطی می‌شده، بارها در یزد پیش آمده، اما اطلاعات موجود یاری‌گر تفصیل در این زمینه و اظهارنظر قطعی نیست. درعین‌حال، باید دانست که یزد از لحاظ تولیدات کشاورزی خودکفا نبود و آذوقه بدان وارد می‌شد. به‌نوشته جغرافیای حافظ ابرو، «اطعمه که در آن ناحیت حاصل شود، به‌خرج ایشان وفا نکند، اکثر به پشت چهارپای بدان‌جا برند» (حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۱۰). هم‌چنین آب‌وهوای یزد به‌علت قرارگرفتن در کمربند خشک جهانی دارای زمستان‌های سرد و نسبتاً مرطوب و تابستان‌های گرم و خشک است و سرمای ناگهانی در برخی از سال‌ها لطمه فراوان به کشاورزی یزد وارد کرده است (زنده‌دل و دیگران ۱۳۷۷: ۲۴)، به‌گونه‌ای که مقدسی (۱۳۶۱: ج ۲، ۶۵۰) اشاره می‌کند: «کنه (نام قدیمی مرکز ناحیه یزد) در حاشیه کویر بسیار سرد است».

در یزد نیز افزون‌بر سرمای جان‌فرسا، نواحی اطراف آن نیز به‌واسطه اقدامات لشکر اینجو ویران شده بود. درکنار این عوامل، راه‌های نامناسب ارتباطی نیز نقش مهمی در ایجاد و تشدید قحطی یزد داشت. به این ترتیب، دوره طولانی سرمای سخت و بارش برف، که به مسدودشدن جاده‌ها انجامیده، همانند اقدامات انسانی چون جنگ و محاصره شهر، در تشدید یا تخفیف قحطی مؤثر بوده است. درهرحال، در این مقطع زمانی حمل غله به یزد به‌دلایل مذکور و نیز لشکرکشی شیخ ابواسحاق اینجو و آسیب‌های وارده به راه‌های ارتباطی دشوار شد و بر شدت قحطی افزود. چنان‌که صاحب زبده‌التواریخ ذکر می‌کند که با لشکرکشی ابواسحاق و افراط در برودت هوا «تمام‌راه‌ها بسته گشت و راه را بر صادر و وارد فروبست و از هیچ‌جا غله و حوایج به یزد نرسید» (حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۲۴). معمولاً عدم دسترسی به مهم‌ترین محصول، که قوت غالب مردم است، در هر منطقه‌ای در سراسر جهان به قحطی عظیم منجر خواهد شد.

نمونه دیگر از قحطی‌های گستره قلمرو آل مظفر که گویای نقش‌آفرینی دو عامل طبیعی و انسانی در پیدایی و تشدید قحطی‌هاست، در سال ۷۹۱ ق در فارس اتفاق افتاده است. گفته شده به‌سبب کاهش نزولات جوی، کمبود غله به پایه‌ای رسید که سبب پیدایی هیولای قحطی در دو شهر ابرقو و شیراز شد. باین‌حال، علت‌یابی جامع این پیدایی و خاصه شدت‌گرفتن آن بدون توجه به تأثیر عوامل انسانی چون نحوه عملکرد حکام بر این موضوع امکان‌پذیر نیست. شاه‌منصور مظفری (۷۹۰-۷۹۵ ق) پس از استقرار در شیراز به حاکم ابرقو (پهلوان مذهب) پیام داد که مملکت عراق و فارس تختگاه موروثی آل مظفر است و وظیفه

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۴۷

آن است که ابرقو را به ما تسلیم کنی. به سبب عدم التفات پهلوان مذهب به این فرمان، شاه منصور بعد از فتح «ده بید» و قلعه «سرمق» ابرقو را در ۷۹۱ ق محاصره کرد، ولی موفق به فتح آن نشد (حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۸۸). با وجود آن که می‌دانیم در این سال هم اقدام نظامی علیه ابرقو صورت گرفته و هم خشک‌سالی و قحطی در ابرقو پدید آمده، تعیین دقیق سهم عوامل طبیعی و غیرطبیعی در پیدایی قحطی در ابرقو و خاصه مشخص کردن قطعی علت اولیه و ثانویه بروز قحطی در این ناحیه دشوار است. باین‌همه، شاید با ملاحظه پیشینه اقلیمی منطقه بتوان سهم بیش‌تری برای موضوع اقلیمی در مقایسه با عوامل انسانی قائل شد. شهر ابرقو، که ابرقوه، ابرقویه، و ابرکوه نیز نامیده شده، گرچه از یزد خنک‌تر است، زمین آن بی‌برگ و بار است و پیرامون آن جنگل و باغ و بستانی نیست (شوارتس ۱۳۸۲: ۴۳). نویسنده *فارس‌نامه ناصری* نیز ابرقو را فاقد باران و برف بسیار دانسته است (حسینی فسایی ۱۳۶۷: ج ۲، ۱۲۴۴-۱۲۴۵). نکته مهم دیگر قابل‌استنباط در این‌جا نقش حمله نظامی به عنوان عامل انسانی در تشدید قحطی ابرقو است. در شرایط خشک‌سالی و قحطی ابرقو شاه منصور بعد از ناکامی در تسخیر شهر حکم کرد که هیچ دادوستدی با ابرقو نباشد. او دستور داد اگر معلوم شود یک من بار از جایی به ابرقو برند، آن ولایت را عرصه نهب و غارت خواهد کرد. پهلوان مذهب که از وسعت اندک زراعت ولایت ابرقو و اتکای معیشت اهالی بر اجناس و غله وارداتی مطلع بود، می‌دانست دستور منع معامله و مسدودشدن راه‌ها درکنار خشک‌سالی و قحطی این سال موجب هلاکت اهالی می‌شود (حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۸۹). لذا به‌ناچار به شاه‌یحیی مظفری متوسل شد، ولی مفری نیافت و در نهایت توسط او کشته شد (همان: ۲۸۹-۲۹۰). صاحب *تاریخ آل مظفر* بیان می‌کند که در همین سال ۷۹۱ ق در شیراز نیز غلایی عظیم واقع شد و بسیاری از رعایا هلاک شدند (کتبی ۱۳۶۴: ۱۲۹). به نظر می‌رسد خشک‌سالی و قحطی این سال فارس به ابرقو و شیراز محدود نبوده و در غالب مناطق فارس پدیدار شده است. منابع هم‌پای با اشارات پراکنده به این قحطی گسترده در فارس در ۷۹۱ ق، بارها از غارت و نابودی مزارع شهرهای مختلف توسط شاه منصور در این سال یاد می‌کنند (همان؛ حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۹۱).

۲.۳ جنگ و محاصره شهرها؛ عامل برجسته بروز قحطی‌ها

در قرن هشتم هجری، که از پرچنگ‌ترین ادوار تاریخ ایران بوده و با سقوط ایلخانان و از میان رفتن پیوستگی سیاسی کشور و تشکیل سلاله‌های مختلف محلی همراه است، آشفتگی

جامعه و فقر و پریشانی زندگی اجتماعی بسیار خودنمایی می‌کند. برطبق نوشته مورخ دربار آل مظفر (۷۱۸-۷۹۵ ق)، در هر گوشه از این سرزمین فاتحی عَلم استبداد برافراشت و خودکامگی پیشه کرد و در هر ناحیه، فردی دعوی استقلال کرد. دامنه‌های بلا و مصیبت انباشته شد و عوامل پدیدآمدن قحطی زیاد شد (معلم یزدی ۱۳۲۶: ۹۰). اوضاع دوره استیلای سلاله‌های محلی آن قدر بد بود که ستم‌دیدگان بی‌نوا از ایام ایلخانان به‌خیر یاد می‌کردند. این شرایط سخت زمینه را برای استیلای تیمور گورکانی و به‌خاک‌سیاه‌نشستن مجدد مردم مهیا کرد (غنی ۱۳۸۳: ج ۱، ۹۳).

به این ترتیب، اوج‌گیری جنگ‌ها در دوره فترت، محاصره شدید و درازمدت لشکریان متخاصم پشت دیوار شهرها، و اختلال در رسیدن غلات و آذوقه یاری‌گر پیدایی قحطی و گرسنگی و هلاکت رعیت بی‌نوا شد. پایداری شهرها مقابل دشمن و محاصره طولانی آن‌ها اسباب ظهور قحط و غلا و نابودی جمع کثیری می‌شد. دلیل پدیدارشدن سه قحطی از قحطی‌های پنج‌گانه دوران آل مظفر (بنگرید به جدول ۱) جنگ و محاصره طولانی مدت شهرهاست. در سه قحطی دیگر نیز، که به‌واسطه قهر طبیعت ایجاد شده بود، باز جنگ و ستیز به تشدید آن مدد رساند.

نخستین قحطی مربوط به منطقه ابرقو است که در سال ۷۴۴ ق به‌وقوع پیوست. ملک اشرف چوپانی، آخرین امیر چوپانیان، پسر دوم تیمورتاش، و نواده امیرچوپان (سردار مشهور ابوسعید ایلخان)، پس از چیرگی بر عراق عجم به تسخیر اصفهان و فارس روی آورد. سرزمین پهناور فارس با منابع سرشارش طعمه مناسبی برای امرای چوپانی به‌حساب می‌آمد. در سال ۷۴۴ ق و ضمن یکی از حملات بی‌شمار چوپانیان به متصرفات آل اینجو، ملک اشرف به‌همراه عمویش (یاغی باستی، حاکم اصفهان) از امیرمبارزالدین محمد مظفری برای حمله به شیراز درخواست کمک کردند (کتبی ۱۳۶۴: ۴۸). امیرمبارزالدین محمد نیز سه هزار تن را به‌فرمان‌دهی سلطان شاه جان‌دار به‌یاری آنان فرستاد (زرکوب شیرازی ۱۳۵۰: ۸۹؛ حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۱، ۱۳۷). در صبح روز پنج‌شنبه ۲۳ رجب سال ۷۴۴ ق، لشکر پرشماری پیرامون خطه ابرقو گرد آمدند و شهر را محاصره کردند. ساکنان تسلیم نشدند، دروازه‌ها را بستند، و به جنگ پرداختند. گروهی از پیشه‌کاران و محترفه نیز، که آیین رزم و طرز نیزه‌بازی نیاموخته بودند، به مقاومت در برابر لشکر مهاجم برخاستند. در این شرایط «اهل ابرقوه را بیم نفس در گلو مانده، به خنجرگذاری روی آوردند» (زرکوب شیرازی ۱۳۵۰: ۹۰).

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی‌فرد) ۳۴۹

صاحب شیرازنامه در بیان اخبار جنگ فوق از چوپانیان به‌عنوان ترکانی یاد می‌کند که با هجوم ناگهانی به ابرقو غارت عظیمی را موجب شدند. در جریان غارت، بسیاری از زنان و اطفال و پیران و گوشه‌نشینان تباه شدند. ساکنان شهر از در خانه‌ها بیرون کشیده شدند و چوپانیان، که در غارت خان و مان ابرقوهیان دست‌گشاده داشتند، آنان را به‌اسارت گرفتند. در این زمان موج غم به اوج خود رسید و قحطی اتفاق افتاد (همان: ۹۰-۹۱). درنهایت، چوپانیان با کمک نیروهای امیرمبارزالدین مظفر ابرقو را تصرف و مردم را قتل‌عام کردند. چوپانیان قصد حمله به شیراز را نیز داشتند که خبر مرگ شیخ حسن کوچک چوپانی باعث بازگشتشان به آذربایجان شد (لیمبرت ۱۳۸۷: ۴۸).

قحطی دیگر که در سال ۷۷۶ ق در کرمان روی داده شاید شدیدترین قحطی دوران آل مظفر است که با جنگ و محاصره نه ماه و بیست‌روزه شهر (از ۲۰ رمضان سال ۷۷۵ ق تا عشر اول رجب سال ۷۷۶ ق) همراه است. شاه‌شجاع برای مقابله با عصیان پهلوان اسد خراسانی حاکم کرمان ابتدا برادرش، سلطان احمد، و سپس پهلوان خرم و پهلوان علی‌شاه مزینانی را برای سرکوب وی گسیل داشت (کتبی ۱۳۶۴: ۱۰۲؛ سمرقندی ۱۳۸۳: ج ۲، ۴۶۴). سلطان احمد در یک فرسخی شهر توقف کرد و با تمام توان به محاصره کرمان مشغول شد. وی اطراف کرمان را دایره‌وار احاطه کرد و راه‌ها را چنان بست که هیچ‌کس یک من بار نمی‌توانست به شهر حمل کند (حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۱، ۴۷۵؛ میرخواند ۱۳۳۹: ج ۴، ۵۴۳). باتوجه‌به تأثیر عوامل طبیعی و غیرطبیعی (چون جنگ و تهاجمات) بر بروز بلایای مهلکی چون قحطی، شرایط کرمان بغرنج‌تر از شهرهای دیگر بود. شاه‌شجاع در وصیتی به بازماندگانش اشاره می‌کند که «رعایای کرمان فقیر و مظلوم‌اند»، با ایشان به‌نوعی معاش کنید که پدران ما کرده‌اند، «به‌کرم و عدالت و مرحمت» (کتبی ۱۳۶۴: ۱۱۴). باستانی پاریزی در مقدمه تاریخ کرمان (سالاریه) ضمن اشاره به این‌که «ژنرال قحطی» دشمن همیشگی کرمان بوده معتقد است که آثار جنگ و قحطی در کرمان در مقایسه با شهرهای دیگر ایران بیش‌تر است. باتوجه‌به بی‌آبی شدید این منطقه، اگر قناتی پر می‌شد و آب آن می‌افتاد، دیگر سال‌ها از آبادانی خبری نبود. بسیاری از اوقات لشکر خارجی، که به محاصره شهرهای کرمان می‌آمد، برای تسلیم شهر قبل از هر کاری به پرکردن قنات می‌پرداخت؛ این کار بزرگ‌ترین صدمه به مردم این ناحیه بود. این‌که خانه‌های قدیمی کرمان اتاق‌های تودرتوی زیادی دارد و در داخل پی و دیوارها انبار ذخیره گندم داشته‌اند نشانه آشکار دغدغه و اهتمام ساکنان این دیار برای جلوگیری از قحطی‌های مداوم است (وزیری کرمانی ۱۳۵۲: مقدمه ۳-۴، ۱۸).

سومین قحطی، که عمده‌تاً به دلیل جنگ و محاصره شهر هویدا شد، قحطی سال ۷۹۸ ق یزد است. یزد در اواخر حکومت آل مظفر و در دوران جهان‌گیری امیر تیمور در گرداب هرج و مرج افتاد و از هر طرف آن موج حادثه برخاست. گرچه در این سال اقتدار آل مظفر سپری شده بود، هم‌چنان تنی چند از وابستگان خاندان آل مظفر هم‌چون سلطان معتصم نوه شاه‌شجاع در برخی مناطق و شماری از بازماندگان لشکری و طرف‌داران آنان در جاهایی چون یزد حضور داشتند و دنبال فرصت و بهانه برای مقابله با تیموریان بودند (حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۳، ۳۴۵-۳۴۷). در این شرایط مردم شهر یزد، که به مأموران ترک علاقه نداشتند، حتی‌الامکان از زیر بار اطاعت تیموریان شانه خالی می‌کردند. لذا، امیر تیمور قبل از رفتن به دشت قیچاق تموک کوچین را به داروغگی یزد گماشت، اما به‌زودی، حاجی آبدار خراسانی به‌همراه بازماندگان مظفریان و هواداران‌شان قیام کردند و داروغه را کشتند و فرزند یکی از متنفذان محلی (سلطان محمد پسر ابوسعید طبسی) را به سلطنت برگزیدند. آن‌گاه نزدیک به دو هزار نفر گرد سلطان محمد جمع شدند و پادشاهی وی را اعلام کردند و مال دوساله شهر را نیز در اختیار گرفتند (کاتب ۱۳۵۷: ۸۹؛ آیتی ۱۳۱۷: ۱۸۷).

با انتشار این خبر لشکری انبوه از تیموریان روانه یزد شد، ولی حاجی آبدار خراسانی و هم‌دستان مظفری‌اش به سپاه تیموری اجازه عرض‌اندام ندادند. چون خبر جنبش مردم یزد به شیراز رسید، امیر پیر محمد بن عمر شیخ بن تیمور نیز با لشکری پرشمار به یزد آمد. یزدی‌ها دروازه‌ها را بستند و شهر به محاصره تیموریان افتاد. به‌نوشته صاحب جامع‌التواریخ حسنی این محاصره سه ماه و به اشاره باقی مورخان چهار ماه طول کشید. در این مدت، چه از جنگ و چه از قحطی آذوقه، جان‌های بسیار تلف شدند. در مدت محاصره پیوسته بر لشکر تیموری اضافه شد و به پانزده هزار تن رسیدند. روزانه دو بار جنگ در جریان بود. به دلیل این شرایط، قحطی به‌حدی رسید که طاقتی برای یزدی‌ها باقی نماند. درنهایت، طغیان‌کنندگان به‌تنگ آمدند و نقبی زدند و شب از شهر گریختند و سپس یزد به تصرف لشکر تیموری درآمد (ابن‌شهاب یزدی ۱۳۵۶: ۲۱؛ جعفری بی‌تا: ۷۱؛ شامی ۱۳۶۳: ۱۶۶). برطبق نوشته ابن‌عرب‌شاه (۱۳۵۶: ۳۱)، امیر تیمور سال‌ها قبل از این ماجرا شاه‌شجاع مظفری را به اطاعت و ارسال مال دعوت کرد. فحوای مکتوب تیمور این بود: «خداوند مرا بر شما و سایر ملوک مسلط ساخته؛ اگر دعوت مرا اجابت نکنی، سه چیز هم‌قدم و هم‌راه من است: خراب، خشک‌سال (قحطی)، وبا، و گناه این وضع گردن همه خواهد بود». شاه‌شجاع برای مصون‌ماندن از این صدمات دخترش را به پسر تیمور داد و مدارا پیشه کرد، اما بازماندگان شاه‌شجاع این رویه عاقلانه او را ادامه ندادند و مردم یزد را به بلا و محنت دچار کردند.

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۵۱

جدول ۱. قحطی‌های پنج‌گانه در گستره قلمرو آل مظفر

ردیف	مکان وقوع قحطی	علت وقوع قحطی	سال وقوع قحطی	مأخذ
۱	ابرقو	جنگ و محاصره	۷۴۴ ق	زرکوب شیرازی ۱۳۵۰: ۸۹
۲	یزد	بارش برف سنگین و مسدود شدن راه‌ها	۷۵۱ ق	سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۱، ۲۶۵-۲۶۶
۳	کرمان	جنگ و محاصره	۷۷۶ ق	حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۱، ۴۷۵
۴	شیراز و ابرقو	خشک‌سالی و عدم ورود مواد غذایی	۷۹۱ ق	کتبی ۱۳۶۴: ۱۲۹؛ حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۸۸
۵	یزد	جنگ و محاصره	۷۹۸ ق	شامی ۱۳۶۳: ۱۶۶

۳.۳ خودکامگی و بی‌تدبیری حکام؛ عامل جانبی قحطی

تاریخ سیاسی هر مملکت، پیروزی‌ها و شکست‌ها، و میزان موفقیت‌هایش با سطح زندگی مردمان آن و چگونگی رابطه‌شان با حکومت تناسب مستقیم دارد (ناطق ۱۳۵۸: ۱۲). اغلب زمامداران حاکم بر مناطق گوناگون در عصر فترت برای مردمان قلمروشان جز ستم‌گری، زورگویی، می‌گساری، و ریختن خون ستم‌دیدگان، دستاوردی نداشتند، به‌گونه‌ای که گفته شده که بعد از «وفات سلطان ابوسعید ایام هرج و مرج بود و کسی را پروای دیگری نه» (سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۱، ۳۰۵). اوضاع مصیبت‌بار میان خاتمه دوره ایلخانان و آغاز تیموریان به‌گونه‌ای بود که «اطراف و اقطار ممالک ایران از شومی تعرض پریشان گشت و خلاق از مساکن و اوطان خود سرگردان شدند...» (اسفزاری ۱۳۳۹: ۷).

نهادند شمشیر در یک‌دگر شد آشفته آن مملکت سربه‌سر
 شده تنگ از ایشان دل سلطنت که ده پادشاه بود و یک مملکت

(یزدی ۱۳۸۷: ج ۱، ۷۰۷).

این دو بیت *ظفرنامه* یزدی بهترین توصیف از چگونگی روابط شاهان و شاهزادگان آل مظفر با یک‌دیگر در ایام حاکمیت این سلسله محلی است. به‌واسطه این شرایط مردم پیوسته به بلایی گرفتار بودند؛ گاه به جنگ، گاه به قحط و غلا، و گاه به مرگ و نیستی.

در حاکمان آل مظفر، خاصه در میان آخرین شاهان مظفری، تدبیر و کفایت لازم برای پیش‌گیری از قحطی و مقابله با آن وجود نداشت. چه‌بسا اگر اقدام به‌موقع از سمت این حکومت‌گران انجام می‌شد، یا قحطی روی نمی‌داد، یا به‌سرعت و با کم‌ترین پی‌آمد خاتمه

می‌یافت. مظفریان به واسطه بی‌خردی و آزمندی بارها و بارها به نزاع و دشمنی با یک‌دیگر پرداختند. به واسطه این امر و عوامل دیگر، اوضاع زندگی مردم چنان آشفته شد که پیوند چندانی میان حکومت و مردم باقی نماند و مردم به آرزوی نابودی آل مظفر و تغییر شرایط نشستند، ولو این تغییر شرایط به قیمت آمدن جهان‌گشای بی‌رحمی چون تیمور گورکان باشد. در شرایطی که روابط حکومت با مردم برطبق همان الگوی سستی شاه و رعیت بود و مردم امکان اعتراض به این شیوه مملکت‌داری را نداشتند، عمده‌کنش مردم در اعتراض به وضع موجود اظهار امیدواری و دعا برای سرنوشتی مظفریان بود. همان‌گونه که خواجه شیراز نیز به این موضوع اشاره می‌کند و البته بعدها از مشاهده ستم‌گری‌های امیر تیمور از این ابیات اظهار پشیمانی نیز کرده است:

... زیرکی را گفتم که این احوال بین، خندید و گفت

صعب روزی بوالعجب کاری پریشان عالمی...

خیز تا خاطر بدان ترک سمرقندی دهیم

کز نسیمش بوی جوی مولیان آید همی...

(حافظ ۱۳۸۵: ۳۶۶-۳۶۷).

در این شرایط، عجیب نیست که بعضاً حاکمان مظفری به‌جای مقابله با عوامل اصلی و ریشه‌های بروز قحطی با معلول مبارزه می‌کردند و به اقدامات خشونت‌آمیزی متوسل می‌شدند که غالباً به نتیجه معکوس و تشدید قحطی منجر می‌شد. به‌عنوان نمونه، شاه‌منصور برای تسلیم‌شدن حاکم ابرقو دستور عدم ورود آذوقه به ابرقوی درگیر خشک‌سالی را داد و به اعمال مجازات و ایجاد فضای ارعاب برای کسانی پرداخت که از دستورهای او سرپیچی کردند (حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۸۹). گرچه شاه‌منصور به‌دلیل شجاعت و ایستادگی مقابل امیر تیمور درخور تحسین است، تعصب و قساوت، نفاق و برادرکشی، نابینا کردن چشم نزدیکان، و از همه مهم‌تر، بی‌کفایتی در اداره قلمروش و ویرانی شهرها و آبادی‌های رقبایش از ویژگی‌های برجسته اوست. لذا حافظ که در ابتدا به سلطنت‌رسیدن شاه‌منصور را به فال نیک گرفت و غزل مشهوری با این مطلع سرود:

بیا که رایت منصور پادشاه رسید نوید فتح و بشارت به مهر و ماه رسید ...

(حافظ ۱۳۸۵: ۱۸۷)

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۵۳

اما احتمالاً وضعیت اواخر حکومت آل مظفر چنان بغرنج شد که خواجه شیراز نیز به‌مرور از بهبود شرایط جامعه قطع امید کرد و چنین سرود:

از این سموم که بر طرف بوستان بگذشت عجب که بوی گلی هست و رنگ نسترنی ...
مزاج دهر تبه شد در این بلا حافظ کجاست فکر حکیمی و رأی برهمنی

(همان: ۳۷۲-۳۷۳).

هم خواجه حافظ و هم عبید زاکانی از ظلم و ستم فزاینده حاکمان مظفری بر مردم آگاهی داشتند و در اشعارشان این جور و ستم و خودکامگی حکام را منعکس کردند. خواجه حافظ داشتن تدبیر و هنر کشورداری را، که اغلب مظفریان از آن بی‌بهره بودند، از صفات حاکم قلمداد می‌کند:

تاج شاهی طلبی گوهر ذاتی بنمای ور خود از تخمه جمشید و فریدون باشی

(همان: ۳۵۶).

و شعری دیگر:

رند عالم‌سوز را با مصلحت‌بینی چه‌کار کار مُلک است آن‌که تدبیر و تأمل بایدش

(همان: ۲۱۴).

افزون‌براین‌ها، در حکایات عبید زاکانی اشاراتی هست پیرامون فقر و نیازمندی مردم و این که آن‌ها کفایت حاکمان را باور ندارند و آنان را مظهر ظلم و ستم می‌پنداشتند. چنان‌که در حکایتی نقل می‌کند:

دهقانی در اصفهان به در خانه خواجه بهاءالدین صاحب دیوان رفت. با خواجه‌سرا گفت با خواجه بگوی خدا بیرون نشسته است، با تو کاری دارد. با خواجه گفت، به احضار او اشارت کرد. چون درآمد، پرسید که تو خدایی. گفت: آری. گفت چگونه؟ گفت: حال آن‌که من پیش ده خدا و باغ خدا و خانه خدا بودم و نواب تو، ده و باغ و خانه از من به ظلم بستند و خدا ماند (عبید زاکانی ۱۳۴۳: ۲۸۲-۲۸۳).

اگر حاکمان آل مظفر پس از آگاهی از قحطی دستور ورود غله به ولایت قحطی‌زده را صادر می‌کردند و با احتکار و گران‌فروشی مواد غذایی برخورد می‌کردند، احتمالاً مردم کم‌تری به‌هلاکت می‌رسیدند. برخلاف این انتظار، ظاهراً مظفریان در برابر این وقایع هول‌ناک بی‌اعتنا

باقی ماندند و گاه اجازه ورود هیچ محصولی را به شهرها نمی دادند، یعنی از گرسنگی، مرگ و میر، و سخت شدن شرایط زندگی به عنوان حربه استفاده می کردند تا بتوانند به هدف خویش، که فتح شهر و گسترش قلمرو بود، دست یابند.

اشاره فهرست وار به شهرهایی که توسط حکومت گران آل مظفر در مدت زمان کوتاه فرمانروایی شان به غارت و ویرانی افتادند آشکارا نشان می دهد که در این زمانه پر آشوب چه بر مردم گذشته است. ایفای نقش لشکریان مظفریانی چون سلطان ابویزد، شاه منصور، شاه یحیی، و شاه شجاع (کتبی ۱۳۶۴: ۱۰۴، ۱۲۲) در ویرانی و خرابی شهرهای رفسنجان و شهر بابک و بلوک ارزویه (همان: ۱۲۲؛ وزیری کرمانی ۱۳۸۵: ۵۵۱)، خرابی بهبهان، و شولستان تاحدود کازرون (سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۱، ۳۵۵)، غارت لار، ویرانی مزروعات اصفهان و قلع و قمع درختان در اصفهان، غارت ولایت انار (کتبی ۱۳۶۴: ۱۲۷)، سرحد رودان و رفسنجان، غارت یزد (مستوفی بافقی ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۵۶)، خراب کردن سرحد ولایت کرمان تا رودان (کتبی ۱۳۶۴: ۱۳۱-۱۳۲)، غارت لرستان (سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۲، ۵۶۹)، و کوچاندن دو هزار تن از مردم به شیراز، غارت اصفهان و ابرقو (همان: ۶۱۴)، و خرابی و بی داد در قزوین (میرخواند ۱۳۳۹: ج ۴، ۵۷۴، ۵۸۵، ۵۸۸؛ حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۹۵، ۳۰۰) از نمونه های اجحاف حکمرانان آل مظفر به مردم تحت امرشان و خرابی احوال رعایا به حساب می آید.

۴. پی آمدهای قحطی

۱.۴ کاهش جمعیت

شدیدترین پی آمد اجتماعی و آثار تخریبی قحطی، که به سال ها زمان نیاز داشت تا جبران شود، کاهش جمعیت است. مرگ و میر پر شمار از یک سو، و فرار جمعیت جان به دربرده، از سوی دیگر، موجب کاهش جمعیت در مناطق و شهرهای قحطی زده قلمرو آل مظفر شد. قاعدتاً این تنزل فاحش جمعیتی موجب تقلیل جدی بنیه تولید در بخش های مختلف اقتصادی در روستا و شهر و نهایتاً کاهش درآمد مردم و دولت و بسط فقر می شد. با وجود سکوت نسبی منابع در ارائه آمار دقیق تعداد جان باختگان، برخی اشارات اندک (بنگرید به ادامه) نشان از مرگ و میر شمار عظیمی از مردمان مناطق قحطی زده و آسیب سنگین به نیروی کار مولد و اقتصاد این نواحی دارد. به واقع مناطق قحطی زده از یک سو توان حفظ زمین های زراعی و احشام خود را از دست دادند و از سوی دیگر، تا مدتی قادر به تأمین مواد غذایی کافی برای رفع گرسنگی ساکنان نشدند.

۱.۱.۴ مرگ‌ومیر

اطلاعات پراکنده منابع از مرگ‌ومیر گسترده و جان‌دادن پرشمار مردم در شهرهای قحطی‌زده ابرقو، یزد، کرمان، و شیراز نشان از آمار بالای تلفات قحطی‌ها دارد. در قحطی یزد در سال ۷۵۱ ق، مرگ‌ومیر به‌حدی رسید که مردم از کفن و دفن مردگان خود به‌ستوه آمدند. این وضع تا چهل روز بعد از عید نوروز این سال، که غلات به یزد رسید و گرانی رفع شد، ادامه داشت (کتبی ۱۳۶۴: ۵۸). گفته شده که به‌واسطه کثرت مردگان در این قحطی، زمان به حفر قبر نمی‌رسید و کفنی برای این تعداد وجود نداشت (معلم یزدی ۱۴۰۰: ۱۹۶؛ حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۲۵). به‌نوشته کاتب تاریخ کرمان (سالاریه)، در قحط و غلای کرمان در ۷۷۶ ق، روزانه دویست نفر هلاک می‌شدند (وزیری کرمانی ۱۳۵۲: ۴۱۶-۴۱۸). در این قحطی سهمگین اجازه دادند که پیران و فقیران و زنان از شهر کرمان بیرون روند. تعدادی از این چند هزار آدمی که از شهر خارج شدند در منطقه نیکویی (روستایی از بخش مرکزی در بلوک ارزویی) هلاک شدند (کتبی ۱۳۶۴: ۱۰۲). مؤلف روضه‌الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء نیز آمار مردگان این قحطی کرمان را چندین هزار تن ذکر می‌کند (میرخواند ۱۳۳۹: ج ۴، ۵۴۳).

قحطی سال ۷۹۱ ق در شیراز باعث هلاکت بسیاری از رعایا و نیز مهاجرت بعضی دیگر شد (کتبی ۱۳۶۴: ۱۲۹). در قحطی دیگر یزد به‌سال ۷۹۸ ق چنان مردم به‌کام مرگ کشانده شدند که مدرسه رکنیه از مرده مملو بود و آن‌قدر مرده‌ها در کوچه‌ها روی هم‌دیگر افتاده بودند که عبور و مرور محال به‌نظر می‌رسید (حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۲، ۳۱۶). گفته‌اند که همه خرابه‌ها از جان‌باختگان انباشته شده بود و بوی آزاردهنده متوفیان شهر به بیرون می‌رسید (کاتب ۱۳۵۷: ۹۱). یزد در این قحطی و محاصره طولانی مدت چنان خراب شد که بیش‌تر خانه‌ها به‌دلیل فوت ساکنان غیرمسکونی ماندند (یزدی ۱۳۸۷: ج ۱، ۸۳۹). به‌نوشته مطلع سعدین، «این بیچارگان از بی‌برگی، دل به مرگ نهاده و دست‌از‌جان شسته، ترک سر گفتند ... و قرب سی هزار کس به‌گرسنگی هلاک شده بودند» (سمرقندی ۱۳۸۳: ج ۲، ۷۲۵، ۷۲۷). تعداد مردگان این محاصره و قحطی تنها در یک منطقه شهر شش هزار زن و مرد ذکر شده که در «مقابر سرچم به خارج یزد و به سمت دروازه کوشک نو» دفن شدند (جعفری بی‌تا: ۲۴۲).

۲.۱.۴ مهاجرت‌های مکرر

قحطی‌های طولانی و سنگین مهاجرت‌های مکرر را نیز موجب شد. آن‌گاه که مردم از تأمین آذوقه خود ناتوان می‌شدند، برای رفع احتیاجات و حفظ جان خویش به مهاجرت به مناطقی

مجبور می‌شدند که اوضاع بهتری داشتند یا حاکمان به امور مردم درمانده بیش‌تر رسیدگی می‌کردند. مردمی که در دوران قحطی خانه و زادگاه خویش را رها می‌کردند، گاه مسیری سخت و طاقت‌فرسا را می‌پیمودند تا بتوانند جان خود و خانواده را نجات دهند. در نتیجه مهاجرت قحطی‌زدگان برخی از نواحی با کاهش جمعیت روبه‌رو شدند و بعضی از نواحی خالی از سکنه شدند. این امر سبب ایجاد مشکلات برای تداوم کشاورزی در سال‌های بعد قحطی می‌شد. برخی مهاجران بعد از پایان قحطی نیز به دلیل تداوم آشفتگی‌ها به خاستگاهشان باز نمی‌گشتند (خداداد و منظورالاجداد: ۱۳۸۹: ۳۵، ۳۷).

در قحط و غلای کرمان در سال ۷۷۶ ق، کار به چنان اضطراری رسید که حاکم یاغی کرمان (پهلوان اسد) دستور داد هرکس را که آذوقه نداشت از شهر بیرون کنند. به این ترتیب قریب به ۱۲۰ هزار نفر در چند نوبت از کرمان کوچانده و بیرون رانده شدند. بعضی مهاجران به اصفهان یا آذربایجان رفتند و هرگز به زادگاهشان بازنگشتند. عده‌ای نیز به لشکر سلطان احمد مظفری پیوستند که کرمان را در محاصره گرفته بود (خواندمیر ۱۳۳۳: ج ۳، ۳۰۷؛ کتبی ۱۳۶۴: ۱۰۲). سلطان احمد از این خیل مهاجران مردان کارآمد را نگاه داشت و باقی را به ولایات اطراف متفرق کرد (وزیری کرمانی ۱۳۵۲: ۴۱۶-۴۱۷). در قحطی سال ۷۹۸ ق یزد نیز فقرا و زنان به امر محمد، پسر ابوسعید طبسی، از شهر بیرون رانده شدند (حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۲، ۳۱۶). در این شرایط با وساطت شیخ تقی‌الدین دادا محمد (د ۸۱۰ ق)، شماری از مهاجران را به خانقاه «سر آب نو» بردند. این افراد را پس از سه روز نگهداری و طعام‌دادن به بُندرآباد روانه کردند و برای آنان مقرری تعیین کردند (کاتب ۱۳۵۷: ۹۱).

۲.۴ گرسنگی و سوء تغذیه

کمبود و گرانی مواد غذایی و به دنبال آن گرسنگی و سوء تغذیه شمار قابل‌توجهی از مردم از ملازمه‌های معمول ایام قحطی است. کم‌یابی ارزاق و افزایش قیمت مواد خوراکی که به دلایلی چون خشک‌سالی، برف سنگین، مسدود شدن راه‌ها، جنگ، و محاصره مناطق و شهرها به وجود می‌آمد، مرگ و میر ناشی از گرسنگی و سوء تغذیه را به دنبال داشت. ساکنان شهرهای قحطی‌زده به سختی و با قیمت گزاف می‌توانستند غله‌ای برای قوت خویش فراهم کنند. در این شرایط، اندک مواد غذایی موجود بیش‌تر نصیب ثروت‌مندان می‌شد و در نتیجه، بیش‌تر تعداد جان‌باختگان را طبقه فقیر و نیازمند تشکیل می‌داد. گرچه غالباً فرودستان از دسترسی به نان، یعنی قوت لایموت، محروم شدند و بیش‌تر به هلاکت می‌افتادند، افراد غنی هم بی‌دغدغه و زحمت نمی‌ماندند. در قحطی یزد به سال ۷۹۸ ق، گرسنگی و گرانی ارزاق چنان بود که

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۵۷

گُردهٔ مردم آب می‌شد تا گرده‌ای از تنور رزق بیرون می‌کشیدند و اکابر و متمولان یزد به یک وعده شام قناعت می‌کردند و چاشت خود را به محتاجان می‌دادند. در این قحطی هراس‌ناک قیمت یک مَن غله به مبلغ ۱۲۰ دینار رسیده بود (مستوفی بافقی ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۶۳).

از دیگر نمونه‌های گرسنگی بی‌حد در عهد آل مظفر قحطی ابرقو در سال ۷۴۴ ق است که «در آن بیدا بیداد، نکبت نکبا وزیدن گرفت ... آن‌که هم‌چون تذرو رنگین منقار بر مروارید می‌مالید، چون خوشه دانهٔ نیاز در دهان، دربه‌در می‌دوید» (زرکوب شیرازی ۱۳۵۰: ۱۱۹). از دیگر موارد، قحط و غلای سال ۷۵۱ ق یزد است که گرسنگی در حدی بود که مردم از صبح تا شب به قرص نانی قناعت کرده و آن را نیز زیر ردای خویش پنهان می‌کردند تا از طمع دیگر گرسنگان مصون بماند. در هر گوشهٔ شهر جانی به نانی می‌دادند و برای خرید نانی لعل گران‌بها می‌دادند و کسی توجه نمی‌کرد (معلم یزدی ۱۴۰۰: ۱۹۶؛ سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۱، ۲۶۶؛ حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۲۵).

شدت گرسنگی در قحطی کرمان به سال ۷۷۶ ق به‌چنان درجه‌ای رسید که گرسنگانی که از تعدی و ستم پهلوان اسد به‌جان آمده بودند، جسد او را قطعه‌قطعه کرده و از گوشت او تغذیه کردند (خواندمیر ۱۳۳۳: ج ۳، ۳۰۸). قحطی نه ماه و بیست‌روزهٔ کرمان در این سال چنان پیش رفت که جان غمگین هر مسکین در طلب نان به لب می‌رسید و دست بدان نمی‌رسید (کتبی ۱۳۶۴: ۱۰۲). در تاریخ کرمان (سالاریه) آمده است: «مردم شهر به‌علت گرسنگی یک مَن زرینه به سپاهیان می‌دادند و یک مَن غله می‌گرفتند» (وزیری کرمانی ۱۳۵۲: ۴۱۸). درنهایت، کرمانی‌ها به‌علت بی‌غذایی پنبه‌دانه و تخم اسپوش (=سفرزه) تخم سه‌پستان می‌خوردند و سواران نیز مجموع اسبان را بعد از آن‌که از لاغری مرده بودند می‌کشتند و می‌خوردند (حافظ ابرو ۱۳۸۰: ج ۱، ۴۷۷). به‌واقع محاصرهٔ طولانی در کرمان ویران‌شده از جنگ‌های پیاپی قرن هشتم هجری و با وضع بارش اندک، دشت‌های وسیع و آفتاب فراوان، که زراعت آن نیز آب چندانی در اختیار نداشت، می‌بایست به چنین واقعهٔ هول‌ناکی ختم شود.

۱.۲.۴ از خوردن سگ و گربه تا آدم‌خواری

آن‌گاه که بر اثر جنگ و محاصرهٔ شهرها یا قهر طبیعت مزارع از میان می‌رفت و آذوقه نایاب می‌شد، مردم به‌ناچار به خوردن گوشت حیوانات غیرحلال‌گوشت و حتی مردار آن‌ها روی می‌آوردند. مردم در این شرایط گاه مجبور به خوردن گوشت سگ و گربه می‌شدند. در این میان، گربه‌ها هدف‌های آسیب‌پذیرتری بودند، چراکه تعداد آن‌ها بیش‌تر، گرفتنشان آسان‌تر، و

خوردنشان با وسواس مذهبی کم‌تری همراه بود. ظاهراً رویهٔ ربودن و خوردن حیوانات بارکش چون شتر، الاغ، قاطر، و اسب چندان شایع نبود؛ زیرا در زمان قحطی نیز موجودات مفید و باارزشی تلقی شده و مراقبت می‌شدند (فیض قمی ۱۳۸۷: ۵۹-۶۳).

بدتر از این چیزها در قحطی‌های سخت، توسل به آدم‌خواری است. در قحطی یزد به‌سال ۷۵۱ ق، فقدان آذوقه و گرسنگی به‌حدی رسید که «آدمی آدمی می‌خورد» (معلم یزدی ۱۴۰۰: ۱۹۶). مؤلف *روضه‌الصفا* با تفصیل بیش‌تری عمق فاجعه را مطرح کرده و می‌نویسد: «برادر از گوشت برادر تغذی می‌ساخت و پدر قاصد جان پسر، بلکه جسد او می‌گشت و مادر با چشم گریان طفل شیرخواره را بریان می‌کرد» (میرخواند ۱۳۳۹: ج ۴، ۴۸۱). اجبار مردم قحطی‌زده یزد به آدم‌خواری دوباره چهار دهه بعد و درضمن محاصرهٔ طولانی شهر در سال ۷۹۱ ق و قحط و غلای متعاقب آن، رخ نشان داد. این موقع نه‌تنها خر و اسب و سگ و گربه خوردند، بلکه از تنگنای گرسنگی به خوردن لحم و گوشت انسان روی آوردند (کاتب ۱۳۵۷: ۹۰). به‌نوشتهٔ مؤلف تاریخ یزد، «هر روز طفلی لطیف و هر شب زنی خوش‌خرام مفقود و بعداً استخوانشان در خانهٔ پرخوران بدفرجام پیدا می‌شد» (آیتی ۱۳۱۷: ۱۸۹). مؤلف جامع مفیدی نیز با تأیید خوردن گوشت انسان می‌نویسد: «ساکنان یزد از تاب جوع به سگ و گربه قناعت می‌کردند؛ بعضی بی‌باکان تیغ در یک‌دیگر گذاشته، هریک بر دیگری دست می‌یافت، گوشت او را کباب کرده، سد رمق می‌ساخت» (مستوفی بافقی ۱۳۸۵: ج ۱-۲، ۱۶۳). این قبیل گزارش‌های منابع تاریخی از شرایط سخت مردم قحطی‌زده در قلمرو آل مظفر نشانهٔ ناامنی بسیار، عمق فاجعهٔ اخلاقی، و مصیبت وارده به جامعه در شرایط قحطی است.

۳.۴ تضعیف پایه‌های اقتصاد؛ پی‌آمد جنبی قحطی

در حوزهٔ اقتصاد و امور مالی حملات مستمر مغولان به سرزمین‌های اسلامی و خاصه ایران، پی‌آیندی جز ویرانی، کاهش جمعیت، فروپاشی کشاورزی و نیروهای مولد جامعه، افول تجارت، و فروریزی امور مالی اقتصادی نداشت. همین روند بعد از سقوط ایلخانان از سر گرفته شد و دوران پر از آشوب و نزاع وسیع عصر فترت، بزرگ‌ترین ضربه را به اقتصاد، خاصه کشاورزی، وارد کرد. به‌واقع با روی کارآمدن امرای کوچک و تسلسل فتنه‌ها چنان اوضاع به‌هم می‌ریزد که دیگر آرامش و ثبات، که لازمهٔ پیشرفت‌های اجتماعی و اقتصادی است، محال می‌نماید. از پی‌آمدهای پیدایی سلاله‌های محلی تیرگی افق ثبات سیاسی، رکود و سقوط اقتصاد، بسط فقر عمومی، کاهش مساحت مزارع، و کمبود مواد غذایی بود (نبئی ۱۳۷۵: ۱۷۶-۱۷۷). در

قرن هشتم هجری عموماً درآمد دولت‌ها از زراعت و کشاورزی حاصل می‌شد و تنها منبع بزرگ درآمد برخی از دولت‌ها محسوب می‌شد. گرچه دولت آل مظفر درآمدی از دولت‌های تابع مانند ملوک هرمز و اتابکان لر داشت، این درآمدها برای اداره دستگاه دولت کافی نبود (حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۳، ۱۵۲). با این‌که اوضاع اقتصادی نواحی مرکزی و جنوبی تحت سلطه آل مظفر به دلیل امنیت ایجادشده توسط آنان نسبت به اواخر دوره ایلخانی وضعیت بهتری داشت، رفته‌رفته به دلیل جنگ‌های پیاپی ملوک محلی با یک‌دیگر و زدوخوردهای شاهزادگان مظفری و غارت شهرها و آبادی‌ها، امنیت اقتصادی خود را از دست داد.

در این شرایط قحطی‌های پنج‌گانه گستره قلمرو آل مظفر نیز از جوانب گوناگون آثار نامناسبی بر اقتصاد برجای نهاد. در این میان، کشاورزی بیش‌ترین لطمه و خسارت را متحمل شد. بخش بزرگی از اراضی کرمان، یزد، ابرقو، و شیراز در نتیجه جنگ و ستیز مستمر، غارت و ویرانی و خشک‌سالی و به‌دنبال آن، قحطی به‌حالت بایر درآمد. دام‌پروری و گله‌داری نیز سخت آسیب دید. خشک‌سالی مراتع زیادی را از بین برد و در نتیجه دام‌ها در معرض نابودی قرار گرفتند. بسیاری از شهرهای قحطی‌زده به‌ورطه نیستی و نابودی افتادند (حافظ ابرو ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۸۹؛ سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۱، ۲۶۵-۲۶۶). افزون‌بر کشاورزی، به‌هنگام بروز قحطی بازاریان نیز با شرایطی «فوق‌العاده» روبه‌رو می‌شدند که تغییر ناگهانی قیمت‌ها بازتاب آن بود. چنان‌که مشاهده کردیم، در قحطی کرمان مردم در مقابل اندکی غله یک من زر پرداخت می‌کردند (وزیری کرمانی ۱۳۵۲: ۴۱۸) و در قحطی یزد سال ۷۹۸ ق، بهای یک من غله به ۱۲۰ دینار رسید (مستوفی بافقی ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۶۳). دیگر این‌که ناامنی راه‌ها و گذرهایی که از مناطق قحطی می‌گذشت نیز به‌مانند بار گران بر دوش بازرگانان و همه مردمان، حتی آنان که از قحطی برکنار مانده بودند، سنگینی می‌کرد (کولاییان ۱۳۸۳: ۱۸۱-۱۸۲). تیرگی روابط میان ملوک محلی تجارت را راکد و تجار را ورشکسته کرد (نبئی ۱۳۷۵: ۱۷۷). در نهایت آن‌که تضعیف شدید اقتصاد مبتنی بر معیشت کشاورزی و دام‌پروری و نیز کاهش مبادلات تجاری در منطقه به رشد فقر و از بین رفتن نیروی انسانی و افزایش مصیبت‌زدگان منجر شد. در این شرایط مردم قحطی‌زده چاره‌ای نداشتند جز آن‌که به هر وسیله شکم خود را سیر نگه دارند. جنگ، ناامنی، و غارت تهدیدکننده جدی فعالیت‌های اقتصادی است و امکان امنیت‌بخشی هرگونه کار را از بین می‌برد. در جامعه‌ای که ناامنی حاکم است مردم از هرگونه فعالیت اقتصادی دست می‌کشند، چراکه امید به آینده، که محرک انسان‌ها در به‌حرکت آوردن چرخه اقتصاد است، از بین می‌رود، در نتیجه چنین جامعه‌ای با فقر و سیه‌روزی مردم همراه است (باقری ۱۳۸۸: ۶۲). جامعه ایرانی سده هفتم و هشتم هجری مصداق بارز چنین جامعه‌ای است.

۴.۴ پی‌آمد روانی قحطی

قحطی‌های پنج‌گانه این دوران درکنار شرایط بغرنج سیاسی با جنگ‌های بی‌شمار عصر فترت، کشتار، ویرانی، و غارت شهرها و آبادی‌ها همه و همه بر روان مردم تأثیرات سوء نهاد. مردم با دیدن این اوضاع پریشان و تحمل شرایط سخت امید به زندگی را از دست دادند و حالت ناامیدی بر جامعه مستولی شد. درگیری‌ها، جنگ‌ها، ناامنی‌ها، وحشی‌گری‌ها، و فقر آن‌چنان گسترش یافته بود که مردم پیوسته در آرزوی امنیت و آسایش نسبی به‌سر می‌بردند. مجموع این عوامل سبب شد تا مردم آرزوی آمدن خونریز بزرگی به‌سان امیر تیمور گورکان را داشته باشند. اوضاع پریشان و آشفته این عصر را در ابیات شاعران دربار مظفری می‌توان درک کرد:

... مشتی مجردانیم بر فقر دل نهاده گر هیچمان نباشد از هیچ غم نباشد
در دست و کیسه ما دینار کس نبیند بر سکه دل ما نقش درم نباشد...

(عبید زاکانی ۱۳۴۳: ۷۵-۷۶).

خواجه شیراز نیز در برخی از غزل‌هایش به اوضاع زمانه کاملاً بدبین است:

... که ای بلندنظر شاه‌باز سیدره‌نشین نشیمن تو نه این کُنج محنت‌آبادست...
مجو درستی عهد از جهان سست‌نهاد که این عجز عروس هزار دامادست...

(حافظ ۱۳۸۵: ۳۰).

اوضاع روحی و روانی مردم، شادمانی و غمگینی، آرامش، و اضطراب آنان همه در ارتباط با اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه است. از آن‌جاکه احوال جامعه قرن هشتم هجری ایران نامطلوب بود، به تبع آن، زندگی اجتماعی مردم نیز تحت‌تأثیر آن قرار گرفت. در این قرن میزان امید به آینده پایین بود و در اکثر اوقات مردم دلهره و نگرانی داشتند. اوضاع اخلاقی جامعه نیز در ارتباط با این شرایط روبه‌زوال رفته و بسیاری از صفات ناپسند اخلاقی شیوع یافته بود. بی‌گمان، پریشانی عامه مردم و حتی نخبگان، که بدنه اصلی جامعه را تشکیل می‌دادند، نتیجه اوضاع ناامن و خشونت‌بار نظام سیاسی قرن هشتم هجری بوده است. قرن هشتم دوران شدید سیر قهقهه‌رایی جامعه ایران در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی در برابر گذشته است. حکومت‌های بدوی و فاقد تدبیر در این دوران بر نظام سیاسی حاکم بودند و جامعه را به شرایط درحال‌تغییری گرفتار کردند. در این دوران اوضاع روحی و اخلاقی مردم نامساعد شد و ارزش‌های والای اخلاقی روبه‌تنزل رفت. درواقع اخلاق و رفتار اجتماعی ایرانیان در این

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۶۱

زمان تاحدودی از حالت به‌هنجاری روبه‌ناهنجاری رفت و ارزش‌های متعالی اخلاقی وجود نداشت (لطف‌آبادی و دیگران ۱۳۹۷: ۱۰۷-۱۰۹).

مردمان این زمانه از ابتدای هجوم چنگیز تا آخرین یورش تیمور به انحای گوناگون روی آسایش و امنیت به‌خود ندیدند و مردمان فارس، یزد، کرمان، و اصفهان روزگار مناسبی نداشتند. نتایج حاصل از چنان وقایع تلخ و اوضاع اسفناک طبعاً چیزی به‌جز نزول و سقوط سطح اقتصاد کشور و فقر و تهی‌دستی و مرگ‌ومیر بیش‌ازپیش مردم، درهم‌ریختن مبانی طبقاتی جامعه به سود فرصت‌طلبان بی‌مایه، و انحطاط عقلی و فکری و اخلاقی جامعه نمی‌توانست باشد. چنان‌که حافظ نیز فضای سیاسی بی‌ثبات جامعه را در این زمانه فضایی سفله‌پرور می‌داند که در آن ارزش‌های اخلاقی و رفتاری، ریا، نیرنگ، و فریب‌کاری حاکم شده و اداره امور به‌دست گروهی نابه‌کار افتاده است.

حیف است بلبلی چو من اکنون درین قفس با این لسانِ عَذب که خامُش چو سوسنم
آب‌وهوای فارس عجب سِفله‌پرور است کو هم‌رهی که خیمه از این خاک بَرگَنم...

(حافظ ۱۳۸۵: ۲۶۷).

در اشعاری دیگر به ریا و نیرنگ حاکم بر این عصر می‌تازد:

... در می‌خانه بیستند خدایا میسند که در خانه تزویر و ریا بگشایند
حافظ این خرقة که داری تو بینی فردا که چه ژَنار ز زیرش به‌دغا بگشایند

(همان: ۱۵۷).

غزل دیگر:

...دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس کجاست دیر مُغان و شراب ناب کجا

(همان: ۲).

اوضاع سیاسی و اجتماعی جبر را نیز گسترش داد و روح سلحشوری را ضعیف کرد و یأس و ناامیدی را رواج داد. بی‌پناهی و نبودن مراجع دادخواهی و حزن و اندوه سبب روی آوردن مردم به خانقاه‌ها و گسترش تصوف شده است. تصوف نیز خود به ریا و تزویر دچار شده بود. باتوجه‌به دورنمای سیاسی و اجتماعی ایران در سده هشتم هجری، نباید انتظار داشت که در این قرن با رفاه و بهبود اوضاع اجتماعی و رشد اخلاقی و رفتاری مواجه شویم. دست‌به‌دست شدن شهرها و بی‌ثباتی سیاسی نابه‌سامانی‌های اجتماعی را پشت‌سر دارد. این کهن

سرزمین، که سخت‌ترین و وحشت‌ناک‌ترین هجوم‌ها و حالت تاریخی را از طرف مهاجمان بیابان‌گرد به‌خود دیده، پیش‌از آن‌که این زخم‌ها التیام یافته باشد دچار هرج و مرج‌های دیگر شده است و هیچ‌گونه فریادرسی ندارد و مرجع و مأوایی برای مردم نیست. فقر عمومی با امراض مهلک و یأس و ناامیدی اندیشه‌های جبری و اعتقادات خاصی را در جامعه تلقین و تزریق کرده است و حکومت‌های وقت با عوام‌فریبی و تظاهر به حمایت از دین‌داری بر جنایات خویش پرده می‌افکند (نبئی ۱۳۷۵: ۱۷۷، ۱۸۳). درنهایت ایباتی از غزلیات عبید زاکانی به‌درستی این زمانه تعب‌آلود را به‌تصویر می‌کشد:

... در وضع روزگار نظر کن به‌چشم عقل	احوال کس مپرس که جای سؤال نیست...
در موج فتنه‌ای که خلایق فتاده‌اند	فریادرس به‌جز کرم ذوالجلال نیست
از غم چنان برست دل ما که بعدازاین	در وی به‌هیچ‌وجه طرب را مجال نیست

(عبید زاکانی ۱۳۴۳: ۶۷).

۵. نتیجه‌گیری

از جوانب مهم تاریخ اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری وضعیت معیشت و زندگی مردم در سال‌های پرمحنت دوره فترت میان ایلخانان و تیموریان است. در توصیف چگونگی زندگی در این دوران استفاده از واژه‌هایی چون جنگ، ناامنی، خشونت، غارت، ویرانی، چپاول، و راه‌زنی اجتناب‌ناپذیر است. فقدان حکومت مرکزی، پیدایی چندین سلسله محلی، و بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی از ویژگی‌های بارز حاکم بر این زمانه بود. این شرایط جامعه ایران و خاصه قلمرو حکومت محلی آل مظفر را دست‌خوش بلایا و مصیبت‌های فراوان هم‌چون قحطی و آشفته‌گی وافر احوال عامه مردم کرد. جنگ‌های مکرر، محاصره طولانی شهرها، شرایط اقلیمی، ناسازگاری طبیعت چه به‌صورت خشک‌سالی و چه به‌شکل ریزش سنگین نزولات آسمانی، و مسدودشدن راه‌های ارتباطی ازجمله عوامل طبیعی و انسانی مؤثر در پدیدارشدن قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر بود. عوامل طبیعی و شرایط اقلیمی در ایجاد دو قحطی سال ۷۵۱ ق در یزد و سال ۷۹۱ ق در ابرقو و شیراز نقش اساسی داشتند. در بین علل سیاسی و اجتماعی مؤثر در بروز قحطی، جنگ‌های مکرر، و محاصره شهرها و مناطق، به‌ویژه در سه قحطی سال ۷۴۴ ق ابرقو، ۷۷۶ ق در کرمان، و ۷۹۸ ق در یزد نقش و سهم قابل‌توجه دارد. این عوامل افزون‌بر تأثیر مستقیم در ایجاد یا تشدید قحطی، زمینه پیدایی مواردی چون بی‌ثباتی سیاسی، فقر، و نزول ارزش‌های اخلاقی را فراهم کرده است. افزون‌براین، بی‌کفایتی زمام‌داران مظفری،

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۶۳

ماهیت سیاست‌ها و اقدامات آنان، و عدم واکنش مناسب آن‌ها در مقابل قحطی‌ها هم‌چون عدم دستور برای ورود غله به مناطق قحطی‌زده باعث تشدید این قبیل معضلات و دشواری‌های زندگی می‌شد. حکام آل مظفر به‌جای اتخاذ تدابیر مناسب برای کاهش آسیب‌های قحطی‌ها بر جسم و روح مردم و ممانعت از تبدیل این پدیده رنج‌آور به فاجعه، یا رویه بی‌اعتنایی پیشه کردند، یا با اقدامات ناشایست خود بر وخامت اوضاع افزودند. این حکومت با بی‌تدبیری در برابر معضل قحطی و پی‌آمدهای آن موجب تشدید روند از میان رفتن هم‌بستگی حاکمان و مردم، تضعیف روحیه مردم، و ایجاد یأس و ناامیدی در میان آنان شد. از پی‌آمدهای آنی این قحطی‌ها عدم ورود غله کافی به شهر، کم‌یابی و گرانی مواد غذایی، و گرسنگی شمار عظیمی از مردم، خاصه افراد فقیر، در قحطی سال ۷۹۱ ق شیراز و ابرقو بود. از دیگر پی‌آمدهای قحطی‌ها کاهش جمعیت مناطق و شهرها به دلیل مرگ و میر گسترده قحطی‌زدگان یا مهاجرت آنان به‌ویژه در قحطی سال ۷۷۶ ق کرمان بود. برخی از مردمی که خانه و زندگی خود را رها و مهاجرت کردند، هیچ‌گاه به وطن مألوف خویش بازنگشتند. برخی دیگر در مسیر مهاجرت و کوچ اجباری یا جان دادند، یا با روح و روانی آسیب‌دیده به زندگی دردآور خویش ادامه دادند. گرایش به شیوه‌ها و منش‌های غیراخلاقی و غیرانسانی چون خوردن گوشت سگ و گربه، کشتن هم‌نوع خود و آدم‌خواری، تنزل عزت‌نفس و غرور و شأن انسانی از جمله در قحطی سال ۷۵۱ ق یزد از دیگر پی‌آمدهای زیست در شرایط قحطی است. افزون‌براین، تضعیف امنیت اقتصادی و روانی مردم از پی‌آمدهای دیرپایی بود که جامعه را درگیر کرد. روح و روان مردم، چه در دوران تهاجمات و چه در دوران تثبیت حکومت‌ها، همواره دچار اضطراب و تلاطم بود، زیرا بی‌ثباتی در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی فراگیر شد و درآمد و معیشت و حتی حیات آنان در اختیار کسانی افتاده بود که رذایل اخلاقی و بی‌تدبیری سیاسی‌شان زبان‌زد بود. در نهایت امنیت روانی کاملاً مخدوش شد. در نتیجه چنین اوضاعی صفات ناپسند اخلاقی و رفتاری و کج‌روی‌های اجتماعی چنان متداول شده بود که در آثار ادبی شاعران برجسته عصر فترت انعکاس یافت.

کتاب‌نامه

آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷)، تاریخ یزد، یزد: گل‌بهار یزد.
ابن شهاب یزدی، تاج‌الدین حسن (۱۳۵۶)، جامع‌التواریخ حسنی (تیموریان پس از تیمور)، به‌کوشش حسین مدرسی افشاری و ایرج افشار، کراچی: مؤسسه تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی.

- ابن عرب شاه (۱۳۵۶)، *زندگانی شگفت آور تیمور*، ترجمه محمدعلی نجاتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اسفزاری، معین الدین محمد (۱۳۳۹)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، حواشی و تعلیقات محمد کاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- باقری، ربابه (۱۳۸۸)، *بررسی تطبیقی طنز عبید زاکانی و حافظ شیرازی*، پایان نامه کارشناسی ارشد، مازندران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مازندران.
- جعفری، جعفر بن محمد (بی تا)، *تاریخ یزد*، بی جا.
- حافظ، شمس الدین محمد (۱۳۸۵)، *دیوان حافظ از نسخه محمد قزوینی و قاسم غنی*، تهران: علی.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۷۵)، *جغرافیای حافظ ابرو*، مقدمه و تصحیح و تحقیق صادق سجادی، تهران: میراث مکتوب.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۸۰)، *زبدةالتواریخ*، مصحح حاج سیدجوادی، ج ۱ و ۲، تهران: وزارت فرهنگ.
- حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۶۷)، *فارس نامه ناصری*، تصحیح منصور رستگار فسایی، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- خداداد، محسن و محمدحسین منظورالاجداد (۱۳۸۹)، «پی آمدهای اجتماعی قحطی های عصر ناصری»، فصل نامه علمی-پژوهشی *تاریخ اسلام و ایران*، س ۲۰، ش ۷، پیاپی ۷۷، ۲۱-۴۳.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همادالدین (۱۳۳۳)، *حسیب السیر فی اخبار افراد البشر*، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، ج ۳، تهران: کتاب فروشی خیام.
- دلیر، نیره (۱۴۰۰)، «گفتنمان ظل اللهی در تاریخ نگاری عصر صفوی»، *جستارهای تاریخی*، س ۱۲، ش ۲، ۷۷-۹۹.
- زاکانی، عبید (۱۳۴۳)، *کلیات عبید زاکانی*، مصحح عباس اقبال، شرح پرویز اتابکی، تهران: کتاب فروشی زوار.
- زرکوب شیرازی، ابوالعباس (۱۳۵۰)، *شیرازنامه*، به کوشش اسماعیل واعظ جوادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۴)، *از کوچه زندان*، تهران: سخن.
- زنده دل و دیگران، حسن (۱۳۷۷)، *مجموعه راهنمایی جامع ایران گردی استان یزد*، تهران: ایران گردان.
- سمرقندی، کمال الدین عبدالرزاق (۱۳۷۲)، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، محقق و مصحح عبدالحسین نوایی، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سمرقندی، کمال الدین عبدالرزاق (۱۳۸۳)، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، به اهتمام نوایی، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شامی، نظام الدین (۱۳۶۳)، *ظفرنامه (تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی)*، مقدمه پناهی سمنانی، تهران: بامداد.
- شوارتس، پاول (۱۳۸۲)، *جغرافیای تاریخی فارس*، ترجمه جهان داری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- غنی، قاسم (۱۳۸۳)، *تاریخ عصر حافظ (بحث در آثار و افکار و احوال حافظ)*، مقدمه از علامه قزوینی، تهران: زوار.

قحطی‌های پنج‌گانه در قلمرو آل مظفر؛ علل ... (جمشید نوروزی و مژگان صادقی فرد) ۳۶۵

فیض قمی، علی‌اکبر (۱۳۸۷)، قم در قحطی بزرگ، مقدمه جان گرانی و منصور صفت‌گل، قم: کتابخانه مرعشی نجفی.

کاتب، احمد بن حسین (۱۳۵۷)، تاریخ جدید یزد، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

کتابی، احمد (۱۳۸۴)، قحطی‌های ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

کتابی، احمد (۱۳۹۰)، «درآمدی بر بررسی علل اجتماعی قحطی‌ها در ایران؛ موردپژوهی قحطی عام و عظیم ۱۲۸۸ ق/ ۱۲۴۹ ش»، جامعه‌پژوهی، س ۲، ش ۱، ۱۶۹-۱۹۱.

کتبی، محمود (۱۳۶۴)، تاریخ آل مظفر، به‌اهتمام و تحشیه عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.

کولاییان، درویش‌علی (۱۳۸۳)، «جامعه قحطی و جامعه‌شناسی قحطی»، نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۲۰۱-۲۰۲، ۱۷۸-۱۸۵.

کولاییان، درویش‌علی (۱۳۸۱)، «جامعه قحطی و نظریه تضاد دولت و ملت»، نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۱۷۹-۱۸۰، ۲۶۸-۲۷۴.

لیمبرت، جان (۱۳۸۷)، شیراز در روزگار حافظ، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، شیراز: دانش‌نامه فارس.

مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵)، جامع مفیدی، به‌کوشش ایرج افشار، ج ۱ و ۲، تهران: اساطیر.

مقدسی، ابوعبدالله محمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

معلم یزدی، معین‌الدین بن جلال‌الدین (۱۳۲۶)، مواهب الهی، تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران: اقبال.

معلم یزدی، معین‌الدین بن جلال‌الدین (۱۴۰۰)، مواهب الهی، تصحیح احکد بهنامی، قم: ادبیات.

میرخواند، محمد بن سید برهان‌الدین (۱۳۳۹)، روضة الصفاء فی سیرت الانبیاء، ج ۴، تهران: خیام.

ناطق، هما (۱۳۵۸)، «مصیبت وبا و بلای حکومت»، در مجموعه مقالات پژوهش‌های تاریخ، تهران: گستره.

نبی، ابوالفضل (۱۳۷۵)، اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری، مشهد: دانشگاه فردوسی.

نوروزی، جمشید و مژگان صادقی فرد (۱۳۹۹)، «بررسی تأثیرات جنگ بر زندگی اجتماعی مردم در گستره قلمرو آل مظفر»، مطالعات تاریخی جنگ، س ۴، ش ۴، ۴۷-۷۰.

نوروزی، جمشید و مژگان صادقی فرد (۱۴۰۱)، «اهمیت کتاب مواهب الهی برای تاریخ اجتماعی آل مظفر»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، س ۱۳، ش ۳۳، ۱۲۹-۱۵۳.

وزیری کرمانی، احمدعلی خان (۱۳۵۲)، تاریخ کرمان (سالاریه)، تصحیح، تحشیه، و مقدمه باستانی پاریزی، تهران: کتابخانه خاندان فرمانفرمایان.

یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۸۷)، ظفرنامه، تصحیح و تحقیق سعید میرمحمد صادقی و عبدالحسین نوایی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.